

La documentació i avaluació del patrimoni i els mapes arqueològics dels centres urbans

Si l'arqueologia urbana europea té una història curta, que no va més enllà dels anys seixanta, l'arqueologia urbana espanyola i, més concretament, la catalana és un fenomen encara més recent. Si volguéssim fer-ne una història exhaustiva trobaríem molts precedents —l'obertura de la Via Laietana, les excavacions a la plaça del Rei i sota el saló del Tinell...— que, tanmateix, no poden qualificar-se, en rigor, d'arqueologia urbana sinó més aviat d'intervencions arqueològiques en el casc urbà. La diferència essencial rau, en últim terme, en el fet que aquesta darrera contempla el fet urbà com un tot integral. Des d'un punt de vista històric, l'arqueologia urbana aspira a explicar la ciutat —i no un dels seus aspectes, ja sigui espacial o temporal— i, en darrer terme, a comprendre quin ha estat el desenvolupament del procés d'assentament i urbanització d'Europa.

Pot situar-se l'inici de la veritable arqueologia urbana catalana en els anys setanta; no obstant, no esclata amb força fins els vuitanta. Aquest fet explica, juntament amb d'altres de caràcter superestructural, institucional, etc. —en els quals no entrarem aquí—, que l'arqueologia urbana catalana hagi estat empesa a l'acció més que a la reflexió. La traducció d'això es manifesta, en línies generals, en la falta d'aportacions teòriques, la deficient planificació i l'escassa explotació i rendiment de les intervencions.

La consideració de la ciutat com un únic jaciment, com un tot significant i no com una suma de dades inconnexes, l'avaluació del jaciment urbà com un element susceptible de contribuir al planejament

urbanístic i a una gestió raonable i raonada del patrimoni arqueològic, la planificació responsable del seu estudi sota la doble òptica dels interessos científics i les necessitats urbanes generals i la tendència a proporcionar explicacions suficientment calibrades com perquè puguin redundar en propostes integradores, són elements indispensables de la pràctica de l'arqueologia urbana.

Aquestes consideracions constitueixen, en síntesi, el marc on es fa imprescindible el plantejament d'una documentació del patrimoni i la realització dels subsegüents mapes arqueològics dels centres urbans: cal posar les bases per a incidir en un dels aspectes més importants de l'estudi d'un jaciment urbà, la seva avaluació, que implica com a primer pas la sistematització de les dades de què se'n disposa.

Així doncs, contra el que sovint alguns tendeixen a pensar, la documentació del patrimoni urbà no és una mera feina d'erudició sinó una tasca de *documentació científica* i un pas en la necessària *avaluació* dels centres urbans.

La documentació

El procés de reunir documents sobre un tema determinat i el tractament d'aquests documents per a la seva difusió precisa, exhaustiva i immediata s'ha denominat *documentació científica*. Consolidada aquesta disciplina a un rang científic, és la ciència que estudia el procés de comunicació de fonts documentals amb objecte d'obtenir coneixe-

ments nous. En definitiva es tracta de l'activitat científica que s'ocupa de la recollida i anàlisi dels documents científics i d'altres fonts de coneixements nous, de l'emmagatzematge de la informació que contenen i de la seva recuperació i difusió per tal que abasti ràpidament i eficaç als qui puguin utilitzar-la. La informació científica acostuma a transmetre's sobre un suport. Així, entenem per document tot tipus de coneixement fixat materialment sobre un suport i que pot ser utilitzat per a consulta, estudi o treball.

El document és una eina indispensable per a transmetre coneixements, idees i donar testimoni dels fets. El document permet la comunicació humana, és un important mitjà de formació i docència i pot materialitzar tots els coneixements humans, constituint d'aquesta manera una memòria col·lectiva.

Des del punt de vista de la documentació científica, un document és vàlid quan reuneix les següents qualitats:

- ha de ser fruit d'una investigació o estudi
- ha de ser “digne de crèdit”. Els seus autors i les seves fonts s'han de poder conèixer i identificar
- possibilitat de ser utilitzat i difós. Ha de permetre un fàcil accés. Únicament constitueixen excepció els documents confidencials, els quals tenen una utilització limitada.

D'altra banda, i pel que fa als objectius de la documentació científica són clars i precisos: exhaustivitat, pertinença, precisió, rapidesa i economia.

Els catàlegs, inventaris i bases de dades sobre el patrimoni i, concretament, sobre el *patrimoni arqueològic* —definit (per l'*International Committee on Archaeological Heritage Management*) com “el conjunt de jaciments, restes i objectes que donen testimoni de l'existència de l'home en èpoques i cultures per a les quals l'excavació i la prospecció són unes de les fonts principals d'informació científica”—, s'insereixen en aquest camp.

La documentació del patrimoni

Una de les característiques fonamentals del patrimoni arqueològic és la seva *vulnerabilitat*. El pas del temps, l'erosió i l'actuació directa de l'home atempten i minven constantment la seva conservació i, com a conseqüència, ens priven dels seu coneixement. D'aquest fet deriva la necessitat de protegir-lo. Però no podem protegir allò que no coneixem. En aquesta realitat rau la necessitat d'inventariar el patrimoni arqueològic.

Per *inventari* en el nostre cas entenem no exclusivament una “enumeració de béns” ni una “llista descriptiva de coses agrupades per un nexa comú, redactada segons unes lleis establertes” —que vin-

dria a ser un catàleg— sinó que respon a un sistema de documentació complet del patrimoni arqueològic, obert i sotmès a un constant i obligat procés d'actualització. L'inventari, així plantejat, esdevé la principal font de coneixement sobre el nostre patrimoni, la seva situació i característiques, alhora que ens permet valorar amb uns criteris uniformes la seva quantitat i qualitat.

Així, doncs, a partir de l'inventari, es fa possible establir programes coherents i metòdics sobre diferents aspectes d'interès tant per a les administracions com per al conjunt de la societat, com ara:

- a) Plans de protecció, mitjançant la declaració expressa com a béns d'interès cultural.
- b) Actuacions tendents a conservar, consolidar, rehabilitar o recuperar el nostre patrimoni, reintegrant-lo a la societat.
- c) Estudis més profunds sobre el patrimoni, redacció de plans de protecció urbana, etc.
- d) Altres activitats d'investigació relacionades amb el patrimoni, com ara programes racionals de prioritats quant a excavacions, prospeccions, etc.
- e) Programes de difusió del patrimoni mitjançant publicacions, exposicions, etc. com a eines de conscienciació i sensibilització a nivell local, nacional i internacional, per tal de fer possible que el conjunt de la societat faci seus els resultats de les investigacions i participi en aquest redescobriments del patrimoni.

La catalogació i inventari s'ha d'entendre com a activitat de coneixement *global* del patrimoni, incloent-hi tant els testimonis sobre béns mobles i immobles com el seu context en un marc cronològic que va des de la prehistòria fins als nostres dies.

Un cop establerts els propòsits i objectius de l'inventari, la metodologia a seguir passa per establir criteris d'abast i selecció, i per sistematitzar la recollida de dades en un registre unificat que en faci possible l'anàlisi. Aquest registre unificat (tipus fitxa) ha d'anar acompanyat d'unes normes obligatòries que en defineixen els criteris de complimentació per tal que la recollida de dades i la informació resultant sigui el més objectiva possible.

En el cas del patrimoni arqueològic hi ha certes dades que han de ser recollides imprescindiblement, com ara:

- a) identificació/localització
- b) context
- c) descripció
- d) actuacions realitzades
- e) cronologia
- f) documentació:

1. ubicació en suport cartogràfic
2. gràfica: topografia, planimetria
3. fotogràfica
4. documentació administrativa

g) bibliografia:

1. documentació històrica
2. bibliografia especialitzada

A causa de la gran diversitat i quantitat de dades que proporciona l'inventari del patrimoni arqueològic, el fet d'haver-les d'estudiar i tractar des de diferents punts de vista i la necessitat de poder donar resposta d'una manera ràpida a una problemàtica urgent, fan necessària i aconsellable la informatització d'aquestes dades.

La documentació del patrimoni a Europa: Antecedents i estat de la qüestió

Malgrat que la documentació del patrimoni arqueològic no ha vist reconeguda la seva importància fins la segona meitat del segle xx, els seus antecedents es remunten ja als segles xv i xvi. És aquest un moment de crisi —final de l'art gòtic i triomf de les noves concepcions artístiques i arquitectòniques— que serà testimoni de nous intents de valoració del passat i estudi de l'antiguitat clàssica. Això es dona, però, simultàniament a la destrucció de monuments medievals importants.

L'atracció exercida per l'Antiguitat dels segles anteriors es revifa amb la Il·lustració, i el col·leccionisme es converteix en afecció predilecta de papes, cardenals i senyors. El col·leccionisme fou un primer intent d'inventariar, ja que en molts casos, el col·leccionista tendia a ordenar de manera més o menys científica les seves obres d'art.

Al segle xviii, els estudiosos s'interessen per una coneixença més profunda de la història de l'art i de l'arquitectura i comença la seva divulgació com a conseqüència —entre d'altres— de les primeres excavacions a Pompeia i Herculà. És també en aquest segle que neix el concepte de conservació del patrimoni.

A França, el 1794 la convenció crea una *Comission des Monuments* que promulga una "Instrucció" sobre la manera d'inventariar i conservar tots els objectes que puguin servir a les arts, les ciències, etc. El 1810, A. Laborde, oficial napoleònic, va redactar una circular que imposava als projectes de compilar un inventari de tots els monuments. Quatre anys abans començà a editar el *Viatge pintoresc i històric* que recollia monuments de tot Espanya. També durant el primer quart d'aquest segle té lloc la restauració científica que coneixem, resultat d'un acurada investigació històrica i d'un examen tècnic dels desordres que havia anat acumulant al llarg dels segles.

Pel que fa a Espanya, les disposicions referents al patrimoni artístic vénen de lluny. A Castella es recullen ja al *Fuero Real* de 1252-55, al *Código de las Partidas* de 1256-65; l'*Ordenamiento de Alcalà* i la llei de Joan II de Castella, dictada a Burgos el 1409, parlen de protecció del patrimoni. Felip II encarregà la realització d'un *Inventario o relación del patrimonio edificado en Castilla y sus territorios americanos* per al qual es fa servir un qüestionari únic enviat als rectors. A Catalunya, els *Usatges* (1060) promulgats pel comte Ramon Berenguer I, parlen ja de la inviolabilitat de les esglésies i de les 20 passes del voltant (zona de protecció).

No és, però, fins ben entrat el segle xviii que l'Estat espanyol comença a prendre una certa consciència de la necessitat d'una acció ben estructurada per a la valoració i conservació del patrimoni artístic. Carles III (1756-1788) és el primer rei espanyol que estableix una legislació dirigida a la protecció i reparació dels edificis. Carles IV (1788-1808) dicta lleis més específiques pel que fa a la definició, a la recerca i a la catalogació de monuments. És també en aquest període que apareixen els llibres de viatges d'Antonio Ponz, Ceán Bermúdez i Villanueva, en les quals es cataloga la riquesa artística d'Espanya. A nivell oficial, un primer intent de catalogació i l'embrió de la legislació moderna de protecció monumental fou la relació de *monumentos nacionales* que es va redactar com a conseqüència de la desamortització de Mendizábal (1836).

A partir d'aquest moment es crearan diverses comissions i foren dictades diverses ordres per tal d'elaborar catàlegs, protegir el patrimoni, etc..., tanmateix, però, els primers intents de recopilació (sempre des d'una òptica selectiva i romàntica) van anar a càrrec de particulars com ara Escosura, Madrazo i Madoz, entre d'altres. Malgrat que es fa referència al patrimoni artístic, la visió és encara força parcial i només s'estudien els gran monuments.

A Catalunya cal destacar el paper realitzat per l'Acadèmia Provincial de Belles Arts de Barcelona (1850) i la d'entitats excursionistes com l'Associació d'Excursions Catalana (1878), el Centre Excursionista de Catalunya (fusió de les dues anteriors el 1890) i la Unió Excursionista de Catalunya (1904).

El 1900 un Reial Decret disposà la catalogació completa i ordenada de les riqueses històriques o artístiques de la nació (Espanya) però els seus resultats foren intranscendents. L'escassa eficàcia i operativitat de l'Estat va determinar l'increment de la iniciativa privada. A Madrid va néixer la Sociedad Española de Excursiones que el 1900 va iniciar la confecció d'un inventari monumental d'Espanya i va donar les bases per a la redacció de fitxes. Van iniciar-se també congressos d'arquitectes a nivell d'Estat espanyol paral·lels als europeus, que concediren gran importància a l'elaboració d'inventaris, classificació de monuments, estudis de monuments del passat, etc.

A Catalunya, el 1907 es va fundar l'Institut d'Estudis Catalans, corporació acadèmica dedicada a la investigació científica, que tenia una secció d'història i arqueologia. Durant el temps que va durar la Mancomunitat de Catalunya (1914-1925) el patrimoni artístic del país fou especial objecte d'estudi i divulgació. El 1914 es crea el Servei de Conservació i Catalogació de Monuments, lligat a l'Institut d'Estudis Catalans, i dirigit —fins al 1953— per l'arquitecte Jeroni Martorell. El seu mètode de treball es fonamentava en la catalogació prèvia a qualsevol tipus d'intervenció. L'inventari iniciat amb el fons de l'I.E.C. comprèn els diferents aspectes del patrimoni artístic. L'any 1923 s'havien classificat 12.000 fitxes, així com un gran nombre de plànols i reportatges fotogràfics.

El 1909 es publica *L'arquitectura romànica a Catalunya* de Puig i Cadafalch, Falguera i Goday, extensíssima obra que recull a més de l'arquitectura romànica, la romana i la pre-romànica. L'any 1934 la Generalitat de Catalunya crea el Servei d'Arxius, Biblioteques, Museus, Monuments i Excavacions. A nivell estatal el 1933 es dictà la *Ley del Patrimonio Histórico-Artístico*.

De la postguerra fins la constitució de l'Estat de les autonomies es dicten diferents normes legals de caràcter estatal referents al patrimoni i es creen diferents centres. Donat el fracàs de la realització dels catàlegs contemplats en la llei del 1900, es dicta el decret 12-6-53 sobre formalització del Inventario Artístico Nacional.

El 1961 es crea el Centro Nacional de Información Artístico, Arqueológico y Etnológico en el si de la *Dirección General de Bellas Artes*, que encarrega la realització de l'*Inventario del Tesoro Artístico Nacional*, que només s'ha dut a terme en part del territori espanyol.

És també en aquesta dècada quan el Consell d'Europa comença a dictar directrius i recomanacions sobre el Patrimoni Cultural, com ara la Recomanació de Palma aconsellant la redacció urgent d'inventaris:

"... es fa impossible assegurar la salvaguarda eficaç de tal patrimoni (es refereix al Patrimoni Cultural Europeu) si no es coneixen prèviament els béns que l'integren".

També el segon Congrés Internacional d'Arquitectes que va tenir lloc a Venècia el 1964, aprovà —entre altres documents— la Carta de Venècia (sobre la conservació i protecció dels monuments i els llocs d'interès) que recollia l'esperit de la Carta d'Atenes de 1931.

El 1978 el *Ministerio de Cultura*, recentment creat, va encarregar amb caire d'urgència un nou inventari —d'arquitectura i urbanisme— homogeni per a tot l'Estat però massa esquemàtic per a ser vàlid i útil. No serà fins el 1985 quan dicti una nova llei del Patrimoni Històric-Artístic.

Malgrat que el procés d'identificació de les característiques del patrimoni immoble ha avençat considerablement en alguns països, la realitat és que en la seva major part —fonamentalment en alguns països membres de la UNESCO— els inventaris resten aturats. Aquest fet és degut a diferents causes: en alguns casos la manca de recursos humans i materials han estat els factors determinants pels quals les administracions han frenat la iniciació d'aquest procés; altres vegades s'han dut a terme amb mètodes poc efectius o massa simples, o problemes de tipus conceptual i pràctic han generat dificultats de tota mena i han provocat la seva interrupció.

Aquest estat de la qüestió en els diferents països, més aviat caòtic, ha fet que en els darrers anys la UNESCO —en col·laboració amb la *International Council on Monuments and Sites* (ICOMOS)— dediqui una atenció preferencial a aquest tema.

El setembre de 1977 ICOMOS organitzà una trobada a Varsòvia (Polònia) en la qual es proposà fer una anàlisi dels sistemes d'inventari fets servir en diversos països d'Europa i Amèrica del Nord. En aquesta trobada es fa palesa la necessitat d'una guia que contempli tots els sistemes d'inventari semblants, la qual alhora serviria per a la creació de nous sistemes. El setembre de 1980 ICOMOS organitzà una segona reunió d'experts per tal de determinar els resultats del manual. Sorgiren nombroses discussions sobre terminologia i sobre la necessitat d'efectuar variacions segons l'àmbit dels inventaris, necessitats de modificar els sistemes, etc. Fruit d'aquesta reunió és el manual publicat per la UNESCO el 1984, *Manual on Systems of inventorying immovable cultural property*, a càrrec de Meredith H. Sykes. Immediatament després d'aquesta trobada ICOMOS creà l'*International Committee on Inventories*.

Paral·lelament el Consell d'Europa també ha mostrat la seva preocupació per la conservació i protecció del patrimoni artístic, dictant directrius, organitzant col·loquis i signant convenis sobre el tema.

Amb aquest esperit cal destacar la *Carta Europea del Patrimoni Arquitectònic*, adoptada pel Consell de Ministres i proclamada solemnement al Congrés sobre Patrimoni Arquitectònic Europeu celebrat a Amsterdam del 21 al 25 d'octubre de 1975, el Col·loqui de Florència, organitzat conjuntament per Consell d'Europa i la Regió de Toscana i celebrat del 22 al 25 d'octubre de 1984, sobre la salvaguarda de les restes arqueològiques a Europa. Les conclusions d'aquest col·loqui, publicat a Estrasburg el 1987, assenyalen la necessitat de col·laboració entre arqueòlegs i responsables de l'organització del territori i la necessitat de prospectar, documentar i planificar i, prioritàriament, portar a terme els inventaris del patrimoni arqueològic (punt 5.1).

Cal fer també una menció especial al *Convenio para la Salvaguarda del Patrimonio Arquitectónico de Europa*, realitzat a Granada el 3 d'octubre de 1985 i ratificat per Espanya l'11 d'abril de 1989 (BOE 155 de 30 de juny) en el qual s'entén que l'expressió "patrimoni arquitectònic" comprèn entre d'altres tots els edificis, conjunts d'edificis i llocs d'interès arqueològic i pel qual tots els estats signants es comprometen a portar a terme inventaris dels mateixos. D'altra banda, les parts també es comprometen a intercanviar informació pel que fa als mètodes que s'adoptin per a l'inventari, protecció i conservació dels béns tenint en compte la seva evolució històrica. Aquest conveni respecta —en tot el que sigui més favorable— el *Conveni sobre la Protecció del Patrimoni Mundial Cultural i Natural* de novembre de 1972 i el *Conveni Europeu per a la protecció del Patrimoni Arqueològic* del 6 de maig de 1969.

Totes aquestes recomanacions van adreçades, de manera general, a les administracions, ja que són aquestes les institucions que tenen responsabilitats sobre el patrimoni. També tenen el deure ineludible de conèixer —i per tant inventariar— el seu patrimoni. Així doncs, la realització d'aquests inventaris han estat generalment impel·lides i portades a terme des de l'Administració, tant a Europa com a Espanya.

D'entre els països europeus amb més tradició pel que fa a l'inventari destaquen França, Itàlia i Polònia. Cal esmentar especialment el cas francès ja que la seva organització —descentralitzada i "jerarquitzada"— el fan diferent.

L'any 1964 l'Administració francesa es dota d'un organisme encarregat de recollir, estudiar i donar a conèixer tota obra que, atès el seu caràcter artístic, històric o arqueològic, constitueixi un element del patrimoni nacional. Aquest organisme es crea sobre els principis de recerca fonamental i gaudeix de lligams privilegiats amb el C.N.R.S. Actualment, depenent de la Direcció General del Patrimoni, la sots-direcció de l'Inventari té un triple objectiu: instrument de conservació, coneixement i revalorització del patrimoni. Cadascuna de les 22 regions està dotada d'un Secretariat Regional de l'Inventari que treballa en el si de les Direccions Regionals d'Afers Culturals (DRAC) i que porta a terme la recollida de dades sota unes normes rígides, vocabularis especialitzats, taules tipològiques, etc. La programació dels treballs és sotmesa a la Comissió Regional del Patrimoni Històric, Arqueològic i Etnològic, a la Comissió Nacional i posteriorment és aprovada pel ministeri.

Actualment disposen de gairebé 30.000 entrades sobre art, arqueologia, monuments, museus, etc. Cal dir que la vessant arqueològica és de les menys treballades. Informatitzada des del 1979 ofereix al públic —mitjançant una important xarxa de bancs de dades— un servei excepcional.

L'estat d'aquesta qüestió a Espanya és força desigual i presenta certes peculiaritats. De fet, l'inventari del patrimoni es porta a terme des de dos àmbits diferents: l'estatal i l'autonòmic.

L'inventari a l'Estat espanyol

A nivell estatal, l'organisme encarregat de recollir i coordinar la informació és el *Centro Nacional de Información Artística, Arqueológica y Etnológica*. L'any 1985 portava ja una vintena d'anys realitzant diferents inventaris: arquitectònic, del tresor artístic, de zones arqueològiques, d'arxius.

La realització de l'anomenat *Inventario Arquitectónico de carácter histórico-artístico*, tasca en la qual s'han invertit més esforços, es portà a terme en una quarantena de províncies i foren publicats els resultats d'onze. La seva realització s'encomanà a particulars i equips que en la seva major part eren arquitectes i historiadors de l'art, malgrat que no faltaren representants de les especialitats més diverses. Els resultats foren molt desiguals en les diferents províncies i en total es recolliren 74.134 fitxes: 67.691 d'elements i 5.867 sobre conjunts.

Com a resposta a una recomanació del Consell de Ministres sobre la necessitat de conèixer les obres d'art en possessió de l'Administració espanyola començà, l'any 1982, la realització de l'inventari corresponent, el qual recull els bens mobles de caràcter artístic en possessió de l'administració central, organismes autònoms i entitats municipals.

Pel que fa al patrimoni arqueològic, la *Ley del Patrimonio Histórico Español*, de 25 de juny de 1985, malgrat que deixa clara la necessitat de protegir i, per tant, conèixer i inventariar el patrimoni arqueològic, no parla explícitament dels inventaris sinó únicament del registre de B.I.C. i de l'*Inventario general de los bienes muebles del patrimonio histórico español* no declarats d'interès cultural que tinguin singular rellevància.

Paral·lelament, el *Ministerio de Cultura* ha celebrat diferents reunions amb els responsables de comunitats autònomes per tal d'elaborar una fitxa única i simplificada (fitxa YYAAR) per a la recollida de dades dels jaciments a fi de donar resposta a les diferents recomanacions del Consell d'Europa i elaborar el *Plan Nacional de Información sobre Yacimientos Arqueológicos*, el qual formarà part del banc de dades del Patrimoni Arqueològic Europeu.

L'inventari del Patrimoni Arqueològic a les Comunitats Autònomes

Les diferents comunitats autònomes amb competències en matèria de cultura han estat desenvolupant llurs propis sistemes de registre i elaboració

d'inventaris. Tots ells han estat endegats des de l'Administració, malgrat que en alguns casos es porten a terme a través de Museus Provincials (Castella-La Manxa) o la universitat (Astúries).

Únicament en un cas (Cantàbria 1987) no es porta a terme, i la comunitat de la Rioja disposa només d'una relació de jaciments. Per a la seva realització en tots els casos es fa servir una fitxa sistematitzada i les dades són recollides segons unes normes preestablertes. Les característiques i dades essencials recollides, la documentació gràfica i la fotogràfica responen a un patró semblant.

En alguns casos s'utilitzen les fitxes realitzades pel *Ministerio de Cultura* (Castella-la Manxa, Navarra i Canàries), i, majoritàriament, s'han dissenyat fitxes noves a l'efecte (Castella-Lleó, Madrid, Catalunya, Galícia, Aragó, Extremadura, Astúries, Andalusia, País Basc i Balears). Igualment, i donades les característiques peculiars del seu patrimoni arqueològic, en algunes comunitats (València, Catalunya, Extremadura i Aragó) s'ha elaborat una fitxa especial per a la documentació de l'art rupestre.

Pel que fa a Catalunya, l'inventari del patrimoni arqueològic el porta a terme el Servei d'Arqueologia del Departament de Cultura de la Generalitat. Aquest s'inicià l'any 1983 amb la creació d'una àrea de treball dins l'organigrama del Servei dedicada exclusivament a aquest tema.

L'Inventari Arqueològic de Catalunya s'estructura a partir de la realització de les cartes arqueològiques que es corresponen amb l'organització administrativa actual en 41 comarques (incloses les dues últimes de nova creació, Pla de l'Estant i Pla d'Urgell). La realització de cada Carta Arqueològica Comarcal la porta a terme un equip d'arqueòlegs contractats pel Servei d'Arqueologia, amb una especialització i uns coneixements prou amplis com per cobrir i donar resposta a tot el marc cronològic que pot plantejar un jaciment. L'estudi previ de la problemàtica arqueològica de cada comarca, les possibilitats de treball dels seus arqueòlegs professionals i les disponibilitats presupostàries del Servei són els factors que, any rera any, determinen les Cartes Arqueològiques que es realitzen. El treball de l'equip es resumeix bàsicament en una revisió exhaustiva de tota la bibliografia coneguda, en un treball de camp on es porta a terme la documentació del jaciment a inventariar, una prospecció de la zona concreta on està ubicat el jaciment i la recollida de tota la informació que proporcionen tots els estudiosos, aficionats i clandestins de la mateixa comarca.

Cal dir que la prospecció sistemàtica de cada comarca es deixa per a una segona fase de la realització de l'inventari ja que es considera prioritari i urgent documentar tots els jaciments dels quals es té algun tipus de notícia sobre la seva existència.

Per a la realització de les Cartes Arqueològiques es confeccionaren dues fitxes, una per als *jaciments arqueològics* i una altra per a elements arqueològics, en les quals es recull de manera sistematitzada tota la informació referent a tres grans àmbits documentats: 1) identificació i localització, 2) descripció i qualificació i 3) recull de documentació gràfica, fotogràfica, administrativa i bibliogràfica.

Actualment s'han realitzat 24 Cartes Arqueològiques de les 41 comarques existents, cobrint així pràcticament les 3/4 parts de Catalunya i proporcionant aproximadament 4.000 fitxes o documents. Des de l'any 1988 l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya s'està informatitzant mitjançant el programa de gestió documental BASIS i creant una base de dades anomenada ARQUEODADA. D'aquesta manera s'aconsegueix un millorament important en el rendiment de tots els objectius que motivaren la realització de l'inventari: conèixer, protegir, difondre i investigar.

Paral·lelament a la realització d'aquest inventari general també s'ha desenvolupat un inventari especialitzat anomenat *Corpus de Pintures Rupestres de Catalunya*. Aquest aporta a les dades ja recollides a l'*Inventari General* d'altres dades específiques referides concretament als jaciments amb pintures. Per tal de fer-lo possible es porta a terme la realització dels aixecaments planimètrics corresponents, realització de calcs escala 1:1, descripció dels motius o figures, documentació fotogràfica, filmació en video, estudis sobre la conservació (suport i pigment), etc. Iniciat a finals de 1985, ha estat finalitzat durant el primer trimestre de 1989 havent estat documentats tots els conjunts amb pintures rupestres a Catalunya (59). El primer volum d'aquest corpus ha estat ja publicat.

La documentació i avaluació dels centres urbans

Trets específics de la documentació de jaciments urbans

L'heterogeneïtat dels elements que componen i dels factors que determinen la realitat actual d'un nucli urbà s'amplien de forma considerable si pensem, no ja tan sols en el seu present, sinó en la seva evolució històrica des dels seus orígens. En conseqüència, moltes i molt diverses són les dades que permetran a l'arqueòleg obtenir la informació que li faciliti una més gran aproximació al passat històric de la ciutat i, molt especialment, a la realitat material present del patrimoni arqueològic format en el decurs d'aquest llarg procés.

A) Documentació geològica

El coneixement de la realitat geològica de subsòl ocupat pel nucli urbà objecte d'estudi permet

esbrinar si la topografia de l'assentament respon a factors de caire geològic o bé és fruit de la voluntat dels seus habitants. Per altra banda, hem de tenir en compte que la superfície dels nivells geològics és la base sobre la qual recolza la seqüència estratigràfica i, per tant, és el límit inferior del dipòsit arqueològic. El seu coneixement, més o menys detallat, facilitarà la valoració de la potència estratigràfica dels diversos sectors o unitats del nucli urbà.

B) Documentació arqueològica

Inventaris i/o catàlegs del Patrimoni Arqueològic: L'existència d'un inventari actualitzat del patrimoni arqueològic del nucli urbà és una eina d'una gran utilitat. Però ni tots els inventaris han estat elaborats amb els criteris que actualment s'utilitzen ni, fet més greu, existeixen massa inventaris, excepció feta d'alguns països molt concrets. En conseqüència, davant d'inventaris inexistents o parcials, cal recuperar la documentació arqueològica que es troba dispersa i que és d'una importància vital.

Excavacions antigues: Són una font d'informació fonamental donat que aporten una sèrie de dades directes sobre el patrimoni arqueològic i, alhora, estalvien la intervenció de camp. En el cas de les excavacions publicades, la informació es troba més o menys racionalitzada i elaborada —en funció de l'antiguitat i la metodologia emprada en la intervenció— i l'extracció de les dades no resulta massa complicada. L'investigador que fa la documentació s'ha de limitar a adaptar les dades als esquemes metodològics de la seva recerca.

Pel que fa a les excavacions no publicades, que lamentablement representen un percentatge elevat, la tasca de recollida de dades és força més complexa. El material de base es pot presentar de forma dispersa (diaris d'excavació, fotografies, dibuixos, inventaris de materials, etc.) o bé pot trobar-se sintetitzat en memòries o informes que, en no haver estat escrits per a la impremta, acostumen a presentar llacunes importants.

En qualsevol cas, cal extreure les dades significatives i procedir a la seva reelaboració tenint en compte tres aspectes bàsics: informació històrico-arqueològica, informació topogràfica i informació urbanística.

Excavacions actuals: La seva realització permet l'obtenció directa d'una sèrie de dades concretes que, gràcies a l'ús d'una metodologia acurada —coordinada amb els criteris emprats en la documentació—, permetran avançar en el coneixement dels aspectes esmentats anteriorment: històrico-arqueològic, topogràfic i urbanístic.

Estudis monogràfics: L'existència d'estudis de caire monogràfic, actuals o ja publicats, és una font d'informació a tenir en compte pel documentalista urbà.

En el conjunt de la documentació arqueològica cal tenir en compte les dades aportades per una sèrie de ciències auxiliars i que, com és el cas de l'arqueozoologia o la paleobotànica, per exemple, poden ajudar a la comprensió d'aspectes que, d'una o altra manera, han incidit en la formació i evolució del nucli urbà.

C) Documentació històrica

Dibuixos, gravats i planimetries: Documents de gran importància per al coneixement de l'aspecte en un determinat moment d'un monument o del conjunt del nucli urbà. La seva utilitat dependrà de la fidelitat del seu autor i, evidentment, s'haurà de tenir en compte el context històric en el qual s'han elaborat i la possible subjectivitat de l'autor. En aquest mateix grup es poden incloure elements artístics (retaules, pintures, etc.) que sovint aporten dades similars als documents anteriorment descrits.

Fotografies: Documentació relativament recent però totalment objectiva, sovint una fotografia aporta més informació al documentalista actual que la descripció de l'època de l'objecte fotografiat.

Arxius documentals: La revisió dels seus fons aporta informacions relatives a aspectes tan interessants com la construcció d'estructures defensives, enderrocaments de monuments artístics, etc.

Dades històriques: Ens referim ací a aquelles dades conegudes i que —a diferència de l'apartat anterior— han estat ja objecte de la corresponent elaboració i interpretació. La seva utilitat per a l'enquadrament del context històric dels diversos moments de l'evolució del nucli urbà les fa indispensables i el seu coneixement permet sovint trobar els motius que justificaran importants transformacions de l'aspecte material, global o parcial, de la ciutat.

Informació oral: Cronològicament limitada, aporta dades referents a transformacions, més o menys significatives, de les que no en queda cap tipus de memòria material però formen part de la memòria individual d'alguns dels seus protagonistes directes o indirectes.

D) Documentació referent a actuacions urbanístiques i d'infraestructura

Una sèrie d'activitats desenvolupades de forma relativament recent, han afectat de forma directa el patrimoni arqueològic urbà, ens referim concretament a les obres d'infraestructura urbana d'incidència menor (xarxes de clavegueram, conduccions de gas, aigua, llum, telèfon, etc.) i de gran impacte (pàrquings, ports, pedreres, nous vials, etc.). Cal, doncs, tenir en compte l'impacte que aquestes activitats han provocat sobre el patrimoni arqueològic urbà i incorporar aquestes dades al conjunt de la documentació.

E) Disposicions legals

Totes aquelles disposicions legals que afectin a zones determinades, monuments o a la globalitat del nucli urbà i que, d'una o altra manera, estiguin relacionades amb el patrimoni arqueològic, conegut o per conèixer, tant pel que fa a la seva protecció com pel que fa a la seva gestió, promoció, etc.

* * *

El cos documental format per tota aquesta informació, degudament elaborada —amb el suport de la tecnologia moderna— permetrà l'avaluació dels dipòsits arqueològics urbans amb la finalitat de:

Tenir un ampli coneixement de les dades disponibles i, en conseqüència, avançar en la reconstrucció de l'evolució històrica de la ciutat.

Disposar de les dades necessàries per a una planificació a curt i llarg termini de l'activitat arqueològica, tant pel que fa als interessos de recerca científica com pel que fa a l'activitat urbanística.

Història i estat de la qüestió a Europa Occidental

El procés que ha portat a la presa de consciència de la importància que té la documentació, com a element indispensable per a la valoració dels dipòsits arqueològics urbans, s'inicia gairebé paral·lelament al naixement de l'arqueologia. Es tracta d'un procés seguit a nivell general per tots els països europeus de forma gairebé paral·lela, tot i que en diversos moments alguns d'ells hagin tingut un paper capdavanter, convertint-se en autèntics motors d'aquesta transformació.

Les primeres intervencions arqueològiques en ciutats en plena activitat, tingueren lloc en el decurs del segle XVIII i formaren part de treballs aïllats encaminats a retrobar les restes d'algun monument important o a la recerca de tresors i antiguitats. El fet que l'actuació tingués lloc en nuclis urbans era completament secundari i, per tant, no podem parlar d'arqueologia urbana ni gairebé d'arqueologia.

A aquest primer moment, seguí, des de mitjans del segle XIX, una nova fase en la qual, esporàdicament i davant casos especials, es realitzaven excavacions de salvament per tal de, com posa de manifest l'adjectiu, salvar algunes restes monumentals, uns materials o una part de la informació existent en el subsòl de la ciutat, davant una transformació imminent d'una zona concreta. Aquesta segona fase, lamentablement encara vigent en moltes ciutats europees, ha tingut una llarga durada i la seva efectivitat ha estat en funció dels mitjans utilitzats, dels coneixements dels seus responsables i d'una llarga sèrie de factors diversos. La importància

d'aquesta fase evolutiva resideix en el fet que ha demostrat, no solament als arqueòlegs, sinó a bona part de la població, l'existència d'un patrimoni arqueològic urbà que, sigui ric, pobre, monumental o senzill, és únic i irrepetible per a cada ciutat i il·lustra les etapes més antigues de la seva història.

Aquesta fase ha estat intrínsecament lligada als escàndols, creats cada vegada que s'han trobat importants restes arqueològiques condemnades a ser destruïdes per pics i pales o, més tard, màquines excavadores. En cadascun dels casos, en funció de les campanyes de premsa, oportunitat política, sensibilització ciutadana, etc. els temes s'han resolt en un o en altre sentit.

D'aquesta arqueologia de salvament es va passar a les excavacions d'urgència, en un moment en què en els diversos països, després de llargs enfrontaments entre propietaris, constructors i arqueòlegs, tothom s'adonava que era més rendible finançar campanyes d'excavació de durada no massa curta i després, si no es trobava res de molt especial, es podia continuar el projecte que havia ocasionat la intervenció. Paral·lelament, s'obria el camí d'utilitzar les legislacions d'urbanisme com a mitjà per regular la realització d'aquestes intervencions.

La pràctica desenvolupada en aquesta fase va posar en evidència la necessitat de desenvolupar metodologies acurades i sistemes de registre que permetessin racionalitzar el gran volum de dades proporcionades per les excavacions (M. Biddle a Winchester, H. Galiné a Tours). Un dels problemes plantejats fou la manca d'equips estables i, en conseqüència, no es podia aprofundir en la documentació prèvia a les intervencions sobre el terreny, el temps d'excavació era limitat, limitats eren també els recursos i no es podia afrontar amb dignitat ni l'elaboració de les dades ni la seva publicació. Per altra banda, s'endegaren les primeres iniciatives encaminades a difondre als ciutadans les tasques que s'estaven realitzant, iniciatives que, en termes generals, varen comptar amb una bona reposta per part del col·lectiu urbà.

Per aquestes raons es va veure la necessitat de disposar d'equips estables, coneixedors de la problemàtica històrica de la ciutat, amb metodologies acurades i capaçs d'intervenir en el procés urbanístic, no ja al final del mateix, sinó des d'un principi, elaborant informes previs, participant en l'elaboració dels instruments del planejament (creació el 1984 del *Centre National d'Archéologie Urbaine de Tours*). A aquesta fase correspon la celebració de diversos congressos en què s'exposava l'experiència obtinguda en els últims anys en el camp de l'arqueologia urbana (Reims, Tours, Saragossa, etc.).

Aquesta darrera fase és la que ha posat en evidència la necessitat d'una base documental que permeti a l'arqueòleg disposar de totes les dades necessàries per a realitzar la seva tasca amb coneixement

de causa, per tal de limitar les excavacions al màxim, per tal de racionalitzar també al màxim els recursos humans i materials que, en general no són suficients. Fruit d'això ha estat la línia endegada per anglesos i francesos potenciant la valoració dels dipòsits urbans, valoració que és possible quan es disposa de prou documentació prèvia. Es tracta, en definitiva, de buscar els sistemes més adients per tal de poder racionalitzar la informació.

Paral·lelament, però, s'ha sentit també la necessitat de disposar d'un aparell legislatiu que articulés i regulés la pràctica de tots aquests principis derivats d'una experiència lentament assolida. En aquest sentit hem de tenir present que només la legislació francesa conté en els seus texts el terme "arqueologia urbana", concretament en el decret de creació del *Centre National d'Archéologie Urbaine de Tours*.

Cal destacar, pel que fa als aspectes legislatius, la tasca del Consell d'Europa que, darrerament, ha aprovat una *Recomanació als estats membres referents a la protecció i revalorització del patrimoni arqueològic en el context de les operacions d'urbanisme, a nivell urbà i rural*. El text de l'esmentat document recull en certa forma els principis fonamentals del que és desitjable, al final dels anys vuitanta, en el camp de l'arqueologia urbana.

De tot el que s'ha exposat fins aquí se'n desprèn la importància que té disposar d'un instrument de planejament de les intervencions de tot caire sobre el patrimoni de les nostres ciutats, fonamentat en la recollida de tota la informació necessària per a elaborar una sòlida base documental. Això, que només serà un punt de partida, constituirà la base per a treballar de forma coherent en la protecció del patrimoni arqueològic de les nostres ciutats, sota una òptica moderna —no romàntica—, tot articulant aquesta tasca amb un enriquiment dels criteris sobre els quals es basarà el disseny del seu futur urbanístic, futur que condicionarà l'evolució històrica d'aquests centres.

Cap a un mapa arqueològic dels centres urbans catalans

Com hem exposat en començar, l'arqueologia catalana s'ha vist sotmesa en els darrers anys a un procés de canvi i renovació la dinàmica del qual l'ha portat a descurar aspectes fonamentals —la documentació i avaluació dels jaciments urbans, de què tractem, per exemple— en favor d'aspectes urgents de la pràctica quotidiana. Si bé això és comprensible en una situació d'aquesta mena, no té ja des de fa temps justificació i cal que, des de tots els sectors afectats, que com en qualsevol tema relacionat amb l'arqueologia de les ciutats són

molts, s'iniciï un procés seriós de planificació i racionalització de l'arqueologia urbana.

Un dels instruments fonamentals per a aquest fi el constitueix l'elaboració d'un Mapa arqueològic dels centres urbans catalans que sigui el resultat d'una tasca de documentació i d'explotació i elaboració de les dades existents. L'objectiu, doncs, que cal proposar-se no és ni molt menys l'elaboració de simples catàlegs sinó posar les bases per a la documentació exhaustiva dels centres urbans catalans, documentació que ha de permetre i contribuir a la seva avaluació de cara a la planificació, des de tots els punts de vista, de les intervencions i les propostes d'actuació global sobre els jaciments.

Tot i que el coneixement de la topografia històrica de la ciutat no pot assolir-se plenament sense l'estudi dels documents que conté, i per això cal excavar, documentar, estudiar i interpretar, pot i ha de realitzar-se una primera aproximació a la seva avaluació en base a diferents dades que en la seva fase preliminar no impliquen necessàriament una actuació directa sobre el solar urbà. Es tracta, en síntesi, de realitzar una recollida sistemàtica de totes les dades existents que puguin ser útils per a una avaluació del patrimoni històric dels centres urbans, tot sistematitzant-les i proporcionant les corresponents referències de localització. Com es desprèn de la relació detallada que hem fet més amunt, el caràcter de la documentació a recopilar hauria de ser el següent: geològic (estudis del sediment no antròpic), arqueològic (notícies o intervencions de qualsevol mena sobre el sediment antròpic), planimètric, documentació històrica escrita, fotogràfic, bibliogràfic, urbanístic (planificació), legal (declaracions, normatives específiques). És molt important tenir ben present que cal treballar en una primera fase sobre documentació *existent*, o, amb més precisió, elaborada en major o menor mesura; la utilitat d'una documentació semblant rau en la seva exhaustivitat i en una correcta explotació. El fet de complementar aquest primer objectiu amb intervencions arqueològiques puntuals o amb la realització d'estudis sobre aspectes particulars serà, en tot cas, una tasca posterior que, d'altra banda, podrà realitzar-se d'una forma molt més racional en la mesura que pugui partir ja d'una primera documentació i avaluació. Això significa, per exemple, que en aquesta primera fase no caldrà fer un buidat sistemàtic dels arxius històrics sinó solament tenir constància de la documentació ja localitzada en els inventaris corresponents relativa als centres de què es tracti —de la mateixa manera que no caldrà excavar amb finalitat exclusivament documental.

L'arqueologia urbana té necessitat per raons d'índole científica, econòmica i social de fer front a aquest repte. I no pot fer-ho si no té en relació al tema uns objectius clars i ben definits, si no es dota com a pas previ d'un programa adient sota una perspectiva que contempli:

— Prèviament a l'inici de qualsevol actuació i inversió en aquest terreny, una aproximació teòrica a la qüestió i justificació de les bases sobre les quals s'ha de treballar (ritme i prioritats en la selecció dels centres, caràcter de la documentació a recopilar, sistemes de recollida i explotació, etc.).

— Elaboració d'un sistema de registre unificat de la documentació. Aquest sistema de registre, que hauria de contemplar no solament el caràcter de les dades a registrar sinó l'organització de la recollida, hauria de tenir en consideració, pel cap baix, els següents blocs de documentació: situació i caràcter (nombre d'habitants, caracterització general i tendència urbana) del centre urbà, resum de la seva història, arxius històrics on se'n troba documentació (nom, localització i tipus de fons), documentació gràfica existent (fotogràfica, planimètrica i cartogràfica), normativa legal específica de protecció (catàlegs, declaració monumental, BIC, declaració per ministeri de la llei...), normativa urbanística vigent (plans generals, PERI, plans especials de protecció, ordenances municipals, etc.), inventari dels elements patrimonials, inventari arqueològic (troballes casuais, prospeccions o altres intervencions arqueològiques, excavacions), dades sobre la potència del sediment arqueològic i geològic (localització i dades absolutes de profunditat), grans intervencions que hagin afectat el subsòl arqueològic, intervencions previstes que puguin afectar el patrimoni, bibliografia exhaustiva.

— Programa de recollida de la documentació que tingui en compte la coordinació de les persones i centres que la portin a terme.

— Programa d'explotació de les dades, en funció de l'ampli ventall de necessitats dels centres afectats: científiques, legals, urbanístiques, socials..., la formalització del qual donarà com a resultat una avaluació individualitzada, i a través seu global, dels jaciments urbans, en definitiva del *Mapa Arqueològic dels Centres Urbans catalans*.

— Creació d'un centre de dades informatitzat i d'accés públic sobre el patrimoni arqueològic dels centres urbans catalans.

— Elaboració d'una part programàtica i propositiua, flexible, que serveixi d'instrument marc per a afrontar en els propers anys la pràctica de l'arqueologia urbana a Catalunya a tots els nivells.

— Publicació gradual del *Mapa*.

— Elaboració d'un programa d'actualització del banc de dades.

* * *

Un dels aspectes, doncs, que centra l'interès i els esforços de l'arqueologia urbana europea dels

darrers anys és el de l'aprofundiment en el coneixement previ dels jaciments, de tal manera que permeti un millorament de les estratègies d'actuació a tots els nivells. Com hem vist, però, no es tracta de la redacció de simples catàlegs —amb els quals sovint es confon—, sinó que va molt més enllà, tant pel que fa a concepte, com a mètodes i objectius. És per això, per l'amplitud d'aquests plantejaments, que és una tasca que requereix un clar i decidit suport institucional i un programa previ amb uns objectius clarament definits i dissenyat d'una forma precisa.

En les línies precedents no hem fet altra cosa que exposar sintèticament quines són les bases prèvies sobre les quals es desenvolupa l'avaluació dels centres urbans i quin és l'estat de la qüestió a Europa. En definitiva, però, es tracta de posar de manifest la necessitat que a Catalunya es treballi també en aquesta direcció i que es faci, tanmateix, a partir d'una programació coherent, alguns aspectes bàsics de la qual hem exposat ací.

Juliol de 1989

Josep Castells

Servei d'Arqueologia de la
Generalitat de Catalunya
C/. Portaferrixa, 1
08002 Barcelona

Xavier Dupré

Academia Española de Historia,
Arqueología y Bellas Artes
San Pietro in Montorio, 3
00153 Roma

Gemma Hernández

Servei d'Arqueologia
de la Generalitat de Catalunya
C/. Portaferrixa, 1
08002 Barcelona

Núria Rafel

Secció d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga
Estudi General de Lleida
Apartat de correus 471
25080 Lleida

Bibliografia

Estudis generals sobre documentació

M. AMAT NOGUERA; *Documentación científica y nuevas tecnologías de la información*. Ed. Pirámide, Madrid 1988, 2ª.

J. CASTELLS i G. HERNÁNDEZ; "Documentación de yacimientos arqueológicos: el Inventario del Patrimonio Arqueológico de Catalunya". Jornades del CIDOC (ICOMOS), setembre de 1988, mecanografiat.

C. GUINCHAT i MENOU; *Sciences et techniques de l'information et de la documentation*. Les Presses de l'Unesco, París 1981.

III *Jornades Catalanes de Documentació* (21 i 22 de juny de 1989). Barcelona, Col·legi Oficial de Bibliotecaris-Documentalistes de Catalunya. Societat Catalana de Documentació i Informació, 1989.

J. LÓPEZ YEPES; *Teoría de la Documentación*. Ediciones universidad de Navarra S.A., Pamplona 1978.

Avaluació

Atlas du sous-sol archéologique des centres urbains anciens. Ministère de la Région wallonne et Ministère de la Communauté française, Bèlgica (es publica per fascicles, cadascun d'ells corresponent a un centre).

M.O.H. CARVER; "Forty French Towns: an archaeological site evaluation and historical aims", *Oxford Journal of Archaeology* 2, 3 (1983), 339-378.

M.O.H. CARVER; "Sampling Towns: an optimistic strategy", a P. CLACK i S. HASELGROVE, ed.; *Approaches to the urban past*. Durham University 1981, 65-91.

Documents d'évaluation du Patrimoine Archéologique des villes de France, CNAU, Tours (publicació en fascicles iniciada el 1990. Han vist la llum fins ara Angers, Arles, Besançon, Duvai, Grenoble).

E. FREZOULS; "De l'histoire urbaine a l'archéologie dans la ville", *Colloque Interregional d'Archéologie Urbaine et d'Urbanisme de Reims* (1982) 1985, 15-18.

H. GALINIE, B. RANDOIN; *L'élaboration des documents d'évaluation du patrimoine archéologique urbain*. CNAU, Tours 1987.

C.L. REDMAN; "Productive Sampling Strategies for Archaeological sites" a J. W. MUELLER, ed.; *Sampling in Archaeological sites*. Arizona 1975.

Protecció del Patrimoni: convencions, recomanacions...

Carta Internacional para la Conservación y la Restauración de los Monumentos y los Sitios Históricos, ICOMOS, (Venècia 1964).

"European convention on the protection of the archaeological heritage", (Londres, 1969), *European Treaty Series* 66, Conseil de l'Europe. Strasbourg 1979.

"European convention on offences relating to cultural property" (Delfos, 1985), *European Treaty Series* 119, Conseil de l'Europe, Strasbourg 1985.

"Convention for the protection of the architectural heritage of Europe", (Granada, 1985), *European Treaty Series* 121, Conseil de l'Europe, Strasbourg 1985.

Recommandation aux Etats membres relative a la protection et mise en valeur du patrimoine archéologique dans le contexte des opérations d'aménagement urbain et rural, Conseil de l'Europe, Strasbourg 1989 (Publicada en català a X. DUPRÉ; "El Consell d'Europa recomana la protecció del Patrimoni Arqueològic en el context de les operacions urbanístiques", *Espais* 19 (Barcelona, set.-oct. 1989, 7-13).